

УДК 811.161.2'373'42:[(82-94:39)(477.83-21)]:[314.15.045:343.262](430=161.2)"1939/1945"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.02.294>

ЛЮДИНА ОПОРУ В СЮЖЕТИЦІ УСНИХ НАРАТИВІВ КОЛИШНІХ ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (за польовими матеріалами Євгена Луна)

Оксана КУЗЬМЕНКО

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0512-6388>
докторка філологічних наук, старша наукова співробітниця,
провідна наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ соціальної антропології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: kuzmenko.oksana@gmail.com

Проаналізовані автобіографічні нарративи про трудове невільництво в Третньому Райху, які на Яворівщині записав Євген Лунь (1960—2021). Типові сюжети історій найманих працівників з дистрикту «Галичина» є об'єктом студії, а предметом — фольклорні концепти (допомога, хитрування, втеча), визначення яких важливо для формування поведінкових патернів та побудови позитивної етнічної компліментарності українців. *Актуальність* зумовлена потребою вивчення механізмів зображення людини опору, яка керується правом морального вибору, а також способів вербалізації досвіду виживання людей під час війни.

Мета студії — дослідити види стихійного протесту галичан-остарбайтерів, які конструюють образ невільника як людини опору. Завданнями роботи було виокремити епізоди про невільництво у повстанських нарративах, класифікувши мотиви, які визначають антропологічний ракурс війни, та описавши форми омовлення гуманної поведінки та моральних вчинків героїв. *Наукова новизна* — дослідження фольклорних елементів оповідей трудових невільників з перспективи передання знань про солідарність та гідність, важливих для сучасного суспільного життя; уведення в обіг малодоступних польових матеріалів. *Методологічна основа* — концептуальний підхід, який поєднує нарративний, структурно-семантичний та інші методи вивчення текстів усної оповідної традиції.

Ключові слова: фольклор спротиву, усний нарратив, сюжет, мотив, концепт, Друга світова війна, Третій Райх, примусовий робітник, остарбайтер.

Oksana KUZMENKO

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0512-6388>

Doctor of Sciences in Philology
(Ph. D. in Folklore Studies), Senior Scholar,
The Ethnology Institute of the
National Academy of Sciences of Ukraine,
Leading Research Associate
of the Department of Social Anthropology,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: kuzmenko.oksana@gmail.com

THE MAN OF RESISTANCE IN THE PLOT
OF ORAL NARRATIVES FORMER FORCED
LABORER DURING THE WORLD WAR TWO
(based on the field materials by Eugene Lunio)

The article focuses on oral (auto)biographical narratives about labor slavery in the Third Reich during World War II. The theme of the man of Resistance is considered on the example of modern stories and legends that originate from the local cultural tradition of Yavoriv region (Lviv state). The main focus is on features of Galician employees, in particular the textual analysis of typical stories about responsible manual labor in Germany, helping the starvers, and understanding the justice, which are the object of this study. The conflict of works is based on the antinomies crime — punishment, man — non-human, which are manifested through the concepts (help, robbery, deception, escape), which are the subject of research. They are important for the formation of behavioral patterns and building a positive ethnic complementarity of Ukrainians in relation to «foreign» / «other». Therefore, the relevance of the article is due to the need to study the image mechanisms of «man of resistance» (S. Grabovsky), who is guided by the right to choose, as well as ways to verbalize positive survival experience and solidarity of people during the wars.

The purpose of the study — to identify and investigate the elemental protest types of Galician Ostarbeiters, who construct the artistic image of the Ukrainian slave as a man of Resistance. The task - to single out episodes about labor slavery in narratives about the insurgent struggle, to classify stable folklore motifs and concepts that determine the anthropological perspective of the ethnography of war; to identify forms of expression of humane behavior and moral gestures of the heroes; to analyze stories through the prism of the twoness of the characters: journeyman — employer, Ukrainian — Galician — Ukrainian-Ostarbeiter, slave — enslaver.

The scientific novelty of the work consist in the study of folklore ways of representing the memoirs of the working slaves of the Third Reich and stories about them from the perspective of transmitting artistically expressive images and knowledge of solidarity and dignity, which are important for modern society life; as well as the introduction into scientific circulation inaccessible to general public field materials from 1999—2016 years by folklorist Eugene Lunio (1960—2021), which are the main source of the current study.

The methodological basis of the article is a conceptual approach that combines narrative, structural-semantic, historical-typological, biographical methods of studying texts of modern oral narrative tradition on the military-historical subjects.

Keywords: folklore of resistance, oral narrative, plot, motif, concept, World War II, Third Reich, forced laborer, ostarbeiter.

Вступ. Тема взаємозв'язку народної культури та політики, фольклору та соціальної боротьби за провідні ідеї й цінності гуманізму не нова у світовому науковому дискурсі. Особливої гостроти проблема участі фольклорних артефактів у пропаганді та інформаційній обороні націй набула у період кінця ХХ — початку ХХІ століть, який ознаменований потужними протестними рухами та реакціями великих груп людей на значимі історичні та державні події. Війна, яку підступно і зухвало розпочала Російська Федерація з Україною 24 лютого 2022 року, унаслідок якої ми спостерігаємо новий спалах українського фольклору з потужним зарядом опору загарбникам й силою українського патріотизму [1], — виразний тому доказ.

Дослідження інтертекстуальності історико-політичного фольклору не припиняються, а тільки розширюють поле наукових інспірацій учених різних країн та шкіл. Згадаймо праці Наталі Лисюк «Фольклор як політична зброя» (2005), Романа Кирчіва «Двадцять століття в українському фольклорі» (2010), Ch. Garlough «Folklore and Performing Political Protest: Calls of Conscience at the 2011 Wisconsin Labor Protests» (2011), F. Russell «Newslore. Contemporare Folklore on the Internet» (2013), А. Astapova «Negotiating Belarussianness: political folklore betwixt and between» (2015), Людмили Іваннікової «Фольклорний дискурс Євромайдану (2013—2015): погляд зсередини» (2020), Ярини Закальської «Український фольклор спротиву: традиція і модифікація, трансмісійні механізми» (2021) та багатьох інших. Віднедавна політичні події російсько-української війни, що розпочалася на Донбасі у 2014 році, перейшли в епіцентр уваги західноєвропейської науки. З'явилися мультимодальні дослідження, що аналізують воєнні пісні й інші види самодіяльної творчості крізь призму світоглядних парадигм, які сфокусовані на баченні «іншого» [2].

Відтак звернення до наративів та переказів про Другу світову війну залишається *актуальним* з точки зору вивчення механізмів зображення людини у війні та людини Опору, яка керується правом морального вибору. Такі дослідження важливі для розуміння війн сучасності. Динамічний концепт війни, як слушно відзначила Галина Яворська, добре виражено у ставленні українців саме до останньої світової війни. Ще у 2016 р. учена писала, що «прототип-

ний характер Другої світової для категорій подій, яка об'єднує війни, очевидно, впливає на сучасні уявлення про війну, також на ментальну репрезентацію російської агресії в Україні» [3, с. 22]. І з цієї думкою не можна посперечатися, особливо у дні другої фази війни з РФ, яка вирізьбила профіль абсолютного зла і параметри добра, що ґрунтуються на повазі до кожної людини і її гідності.

Отож, метою нашої студії є дослідження сюжетних епізодів й стійких мотивних вузлів, які конструюють образ українського невольника періоду Другої світової війни як людини Опору, яка чинить спротив антигуманним діям. Спробуємо дати відповіді на питання, пов'язані із визначенням видів стихійного протесту примусових робітників Третього Рейху через біографічні історії галичан-остарбайтерів. Головне завдання статті — виявити концепти, які визначають антропологічний ракурс етнографії війни і є типовими з огляду на позитивний досвід виживання та солідарності людей під час війни; визначити традиційні форми вербалізації та опису поведінки та вчинків героїв; проаналізувати сюжети крізь призму парних персонажів: наймит — господар, українець-галичанин — українець-остарбайтер, невольник — поневолювач.

Джерелом розвідки стали фрагменти з 19 опублікованих та 10 неопублікованих автобіографічних наративів, які упродовж 1999—2016 рр. записав від старших жінок та чоловіків науковий співробітник відділу фольклористики Інституту народознавства НАН України, кандидат філологічних наук Євген Луньо (1960—2021). Тексти у жанрі оповідей-меморатів та родинних переказів відображають локальну епічну традицію Яворівщини кінця ХХ — початку ХХІ ст. і стосуються менш відомого — воєнного досвіду галичан, які походили із західних теренів України, яка під час нацистської окупації увійшла до Дистрикту Галичина (Distrikt Galizien). У стосунку до українців, яких депортували з Радянського Союзу примусово (номенованих «остарбайтерами»), галичани у перші два роки війни мали певні переваги, оскільки їхали добровільно. У Німеччині вони одержували документи (аусвайси), незначну (карткову) оплату праці, відпустку на вимогу, звільнення на умовах обміну, громадсько-політичні інституції тощо. Незважаючи на усі «привілеї», війна, на думку фахівців-істориків, швидко зрівняла

положення підневільних робітників і долі усіх українців [4, с. 218].

Основна частина. Українська історіографія про життя, працю, повсякденні практики примусових робітників нацистської Німеччини на сьогодні є достатньо розлогою. Спеціальні ґрунтовні праці (С. Гальчак, Т. Пастушенко, Г. Грінченко, Т. Лапан, В. Данильчук, М. Меленчук та ін.) постанали на основі наукових міжнародних проєктів, скрупульозних регіональних досліджень та аналізу різних джерел: архівних документів воєнного часу, писемних спогадів та записок, інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами. У цих працях окремо висвітлені питання опору німецькій неволі. Зокрема вияснено, що основними формами спротиву оstarбайтерів були: робота упівсили, шкідництво, збройна боротьба. Але найпоширенішим виявом історички вважають роботу упівсили, невихід на роботу, відмова від неї, а також втечу [5, с. 276]. Ухиляння від вивезення на роботи стало першим виявом спротиву, який з часом та із збільшенням масштабів депортації до Німеччини набував масового характеру, а нерідко був подібним до самогубства [6, с. 56]. Ці події відобразилися у пісенній та віршованій творчості оstarбайтерів, де актуалізувався фольклорний **мотив змарнованих молодих літ**:

*Лучше вмерти, ніж в неволі
На чужині жити,
Отих німців не розуміть
Та на їх робити.
(«Та й пройдуть літа мої»)* [7, арк. 116 зв]¹.

У дослідженні спробуємо дати відповідь також на питання: як проблематика теми «Німецька неволя» відображена в сучасних усних оповідях? Наскільки виразно проявляються фольклорні елементи в сюжетах «про непокору» і чи є стійкими традиційні шаблони формуванні образу героя?

Специфіка усних автобіографічних оповідей про повстанську боротьбу 1940—1960-х років на Яворівщині в тому, що в їхню архітектоніку інкорпоровані епізоди «праця в Німеччині», які сприймаються виконавцями як індивідуальна історія. Однак текстувальний аналіз оповідань показує, що у «сценічному просторі тексту» (як метафорично висловився Рене

Барт) головний персонаж набуває типологізованих рис героя. Адже кожен з оповідачів описує себе чи когось як особу, яка перебувала у ситуації непростого вибору, часто з ризиком для життя. Такою є розлога історія Петра Колеби, 1923 р. н., який у грудні 1941 року потрапив до Німеччини. 18-річним хлопцем йому довелося працювати у шахті міста Гамм (нім. Hamm) на глибині тисяча п'ятсот метрів, звідки після каїцтва руки невдало втівав, був суджений, опісля чого потрапив до концтабору у Бухенвальді та Міттельбау-Дора.: *«Дехто там, в лагери, може і хотів сам собі смерть заподіяти, але я то ніколи не хотів. Я ся дивив на місяць і на зьвізди — я хочу жити — і всьо. І Бог мене лишив. Чого? Щоб я сьогодні сказав декому, що треба робити, як треба жити на світі. Чи сім раз женитися, чи красти, чи хто шо попросит, а не дати йому — і називатися християнином»*². Попри випробування герої оповідання вижив, бо твердо опирався обставинам, вірив у життя та мав християнське уявлення про гідність, в основі якого, за Ф. Фукуяма, «лежить здатність до морального вибору» [8, с. 46].

Значимість омовленої драматичної історії, в якій змальовані воєнні події, мають той «спільний сенс», що є, на думку французького антрополога та соціолога мови П'єра Бурдьє, одночасним зверненням в минуле і у майбутнє [9, с. 76]. Підхід суголосний теорії «народної пам'яті» (popular memory), автори якої, за М. Меленчук, «стверджують, що людина «створює» спогади про власне минуле для того, щоб надати сенсу своєму теперішньому» [10, с. 264]. Прикметно, що схоже спостереження про народні перекази історичного змісту як особливі знання, що спрямовані на перспективу, зробив також Євген Луцьо. Він писав, що «значення повстанської епічної традиції, її важливість і снага — не в минулому, хай славному і героїчному, а в сьогоднішньому і прийдешньому. Вона є безпомилковим лакмусовим папірцем як на істинність минулих подій, так і на перспективу українського політичного й державницького життя. Вона дає чітку й незаперечну відповідь на питання про те, на чиему боці була і буде правда життя, чистота сумління і благородство помислів, кому історія сказала «ні», а кому потверди-

¹ Зап. О. Стеблянка із зошита вчительки Білецької Тіни Остапівни з Краснокутського р-ну Харківської обл. Датування тексту «10.05.1945 р.».

² Зап. Є. Луцьо у с. Немирів Яворівського р-ну Львівської обл. від Кулеби Петра, 1923 р. н., уродженця с. Колонія.

ла «так» [11, с. 19]. Одним із аспектів необхідності передання майбутнім поколінням знань про людину у вирі війни є досвід випробувань та спротиву насиллю та окупаційним порядкам нацистів, які на концепті праці виробили інструмент для тоталітарних репресій [12, с. 371].

Отож, повернемося до часу Другої світової війни. Перед початком німецько-радянської війни у 1941 році галичани (ще недавно колишні піддани Австро-Угорщини) їхали до Німеччини переважно добровільно, під впливом нацистської пропаганди, що сформувало відповідний **мотив агітації**: «Один наш сусід, писався Пиж Василь, намовив тата: «Ходи підемо до Яворова на арбайзамт й запишемось їхати в Німеччину, на роботу». Пішли вони й записалися: Пиж свою родину, а тато записав свою. Десь в вересні сорок першого року їдемо ми до Німеччини [...]»³; «Брат Гриньо був в Німеччині на роботі. За німців, як тільки німці пішли далі, десь гет за Броди зайшли, а тут відразу пішло гасло до Німеччини на роботу. Молодь шоби їхала. І поїхали. Так само, як на цілину потім за Хрущова їхали. І моя сестра Оля, що потім жила в Канаді, поїхала до Німеччини добровільно.казала, що їх зразу баворки прийшли і похапали собі, каже, тая взяла тую, тая — тая — тую і всьо.казала, що було їй там добре, їсти було шо, йно тяжко корови доїти [...]»⁴.

У своєму рішенні більшість опиралася на відомості з родинних оповідань, а горизонт очікувань вибудували на оповідях про заробітчанські традиції зламу ХІХ—ХХ ст.: «[...] Моя мама колись, ще за дівки, була в Німеччині, на Прусах, на заробітках, то вона говорила: «Німець любить порядок, любить тих, хто працює, а хто не працює, — говорить, — таких калік, то вбиває» [13, с. 242]).

Молоді люди часто розраховували на покращення матеріального становища, оскільки походили з бідних селянських родин, життя яких проходило на малопродатних для рільництва ґрунтах Надсянської рівнини. У протизвагу до «остарбайтерівських» спогадів про насильний вивіз до Німеччини та епізодів

«вилову молоді», що уподібнюється до фольклорних мотивів про рекрутський набір, з'явився **мотив вільної праці** у формулі «поїхати добровільно»:

«[...] Поїхав добровільно. Кожен старався знайти якоїсь роботи, десь поїхати. Зговорився з сусідським хлопцем, Биєм Стефаном, та й ми вирішили їхати. То вистарчило піти до сільської управи і сказати, що хочеш їхати до Німеччини, і більше нічого не треба було. Відразу вам робили папери, — і їдьте» [14, с. 169]; «Спочатку були в селі такі бідні родини, які поїхали добровільно в Німеччину на роботу. І найбільше добровільно поїхало тих, що були в колгоспі. Вони не хотіли лишатися, боялися» [15, с. 898]; «Здорко разом з Миханьом Базилевичем воба самі поїхали до Німеччини як охотники. Здорко як слюсар — він думав, що там буде заробляти. Але там притиснули їх так, тяжко було і втікали звітам» [15, с. 110].

Страх та розчарування у час війни є перманентними емоціями та образами воєнних наративів. Відтак невтішні новини, які надходили з Німеччини про умови праці, швидко зробили свою справу. Молодь почала ховатися від вивезення, утікати і переховуватися, як це зробила сестра Іванни Масюк, 1932 р. н., спогади якої про фронтове дитинство записав Є. Луцько [15, с. 628]. Хронотоп багатьох оповідань розділено на часові відрізки «спочатку» / «пізніше, «сорок перший рік» / «сорок третій рік»»:

«Пізніше стали брати молодих хлопців і дівчат на роботу до Німеччини. Теж брали майже всіх підряд» [14, с. 347]; «В сорок першому році то ще хтось добровільно їхав, а вже в сорок третім році вже ніхто не хотів до Німеччини добровільно їхати. Посилали дівчат, якихось там старших. Вже була УПА, хлопців треба в УПА направляти. Ми будемо хлопців в Німеччину на гарматне м'ясо посилати?! — ні» — твердив у спогадах Василь Гривач, 1923 р. н., колишній повстанець [13, с. 268].

Праця вільнонайманої та насильно вивезеної з Галичини молоді була малокваліфікованою. Хлопці працювали на фізично виснажливих місцях: розвантажувальниками вугілля, при вагонетках у шахтах, копачами ровів під кабель. Дівчата потрапляли у сільське господарство, працювали при усіх видах польових робіт, у садівництві, прислугою: «В Німеччині перше я була в садівника. Потім мене взяли в

³ Зап. Є. Луцько 01.03.2000 р. у с. Залужжя Яворівського р-ну Львівської обл. від о. Манька Андрія, 1927 р. н., уродженця с. Старий Яр.

⁴ Зап. Є. Луцько 22.10.2019 р. у м. Яворів Львівської обл. від Турка Івана, 1932 р. н., уродженця с. Чернилява.

реставран за посудомийку, а потім ще в хаті робила. Я була в трьох місцях. Добра там не було. В садівника було нам зле» [15, с. 411]; але найчастіше — доглядали худобу: «Моя сестра Марія як їхала в Німеччину [...] Тай всьо, тай вона попала до бавора, що мав тільки одного сина, і той син пішов на війну. І там рабська праця. Черевики-деревняки, халат брезентовий, дваццять п'ять корів — корови доїти. Дальше коровам носити траву і годувати, вони пастись не ходили ніколи. Дваццять п'ять корів на місці стояли, іно так їм носили» [13, с. 343].

Типовий для наративів опис дбайливого ставлення німців до свійських тварин, їх кількості та високої якості створює художній ефект виділення. Особливістю оповідей є посилена увага до образу корови, з якою пов'язана діяльність дівчат: «Такі бавор мав корови, що ми ними і гній возили, і ворали, і сіяли, і косили, і долину косили. Не тре було ні коней, ні трактора. І ще навіть доїлися ті корови. Правда, що бавор їх шанував: давав їм добре їсти і так дуже не робив, не весь час, а на зміну, бо їх було і дванаццять, і десять. І всі вони були привчені ходити в упряжі, тягнути воза. Ми там хоч ся і наробляли, але зле нам не було. Бавор мене любив, бо я всьо вміла робити, старалася, і я знала порядок, бо в нас вдома все мусів бути порядок [15, с. 818]. У цьому фрагменті нанизування дієслів, які перелічують види земельних робіт (сіяли, орали, косили, гній возили) та догляд домашніх тварин (годували, доїли), змальовують сільську працю як основний здобуток відповідальної героїні. У **мотиві добросовісної сільської праці** виявляється, по-суті, засновок працевцентричних цінностей українського селянства, що виражені у фольклорі [16]. Добре відома з дому селянська фізична робота, обов'язок до неї визначався не стільки поведінковими моделями оповідачів-героїв, виробленими у традиційному суспільстві, скільки ставленням німецьких господарів-«бауерів» до своїх наймитів: «Я там була. Давали нам їсти файні (добре. — О. К.). Файний бавор був і баворка. Мали дівчину таку, вже мала чотирнайцять років. Файні були люди. Но а робити треба було, бо треба було. Бо ми того їхали, нас на то брали»⁵. Розвиток взаємостосунків у параме-

трах пари персонажів «наймичка — господар (господиня)» вибудовує колізію багатьох сюжетів та визначає образ доброго чи злого господаря:

«[...] Ми там робили всьо в поли. І громадили, і коло лену змо робили, і товкли — і всьо-всьо. Капусту, буряки — всьо господарку таку мав бавор, дуже файний був господар. А робити скрізь треба було. Деколи ходилизмо до міста, ходили до церкви, там церква була недалеко. Там нас було багато дівчат, хлопців. Нам там не було зле. Може там кому шо зле було, я не знаю, а мені зле не було. Мої бавори були добрі. Вбирали ня, їсти ми давали, а робити мусілам, бо там робота була така. Спалам на ліжку в кухні, гарні спала, то навіть на дивані таким во п'єкнім. Баворка ми дала перину, заголовкі, простинь — всьо. Капітальново прийняла ня. Прийшла на той арбайзант, подивилася по всіх людях, по тій молоді і прийшла до мене, взяла мене за руку, каже: «Комен зі, комен зі». Взяла мене за руку і повела. І так ня вела. Я йду і йду, і йду, змучиламся, бо то з дороги. І вона каже: «Зету зіх, зету зіх», — шоби я си трошка сіла. Тай я си капцьо сіла, та не буду на дорозі сиділа. І вона каже: «Но комен, комен, — каже, — то вже недалеко, то не є вайтер». І так змо йшли вобі»⁶.

Стійкий **мотив важкої наймитської праці**, що уподібнюється до неволі, типовий для циклу соціально-побутового прозового і пісенного фольклору: «Да, зазнав і я наймитського життя. Ходив голий і босий. Та було літо ціле робимо, як прокляті, аж дихати важко. А борошна пшеничного й пилинки не було, і око запорошити» [17, с. 174];

Ой горе, горе на світі жити,
Піду ж я до панів служити,
У панів служити гірш, як у неволі,
Вийду за ворота — виплачусь доволі

[18, с. 118].

В оповіданнях примусових робітників часу Другої світової війни аломотив «наймички плаче через виснажливу працю» знайшов своє продовження й модифікацію: «Я доїла і плакала під тою коровою, сльози падали мені в молоко, тяжко так мені було» — пригадує Ганна Скіряк, 1925 р. н., із с. Калинівка [13, с. 567].

⁵ Зап. Є. Луньо у с. Дрогомишль Яворівського р-ну Львівської обл. від Льоди Анни, 1923 р. н.

⁶ Зап. Є. Луньо у с. Дрогомишль Яворівського р-ну Львівської обл. від Льоди Анни, 1923 р. н.

Оскільки галичани здебільшого працювали у бауерів, їхня картина минулого, як і образ Німеччини, часто різко відрізняється від візії українців, які опинилися в таборах при військових фабриках та заводах. Відмінними були умови проживання й повсякденні практики. Відтак різне ставлення німецької влади до українців-галичан та українців-остарбайтерів, поляків, росіян породило парадокс права і безправ'я: «... Українці там мали право, но поляки не. Поляки на убраню носили букву «П», а рускі — «ост» написано. Ми, українці, носили букву «У». Українці мали право, давали нам картку хліба купити чи яку булку, де щось з лавів. Всьо на картку було, без картки ніц не купилисте. Добре було...»⁷;

«Там в Німеччині українці мали більше прав, ніж росіяни. «Ост» не носили українці. Поляки «П» носили» [15, с. 411]; «Нас, українців, там трактували абсолютно однаково з німцями, я навіть був членом німецького профсоюзу. А поляків трактували дуже погано, мусли на одязі носити нашу букву «П», не вільно було їм ходити до міста...» [15, с. 688].

Мотив зневаженої гідності різних етнічних груп невірників текстуалізувався у порівняльних конструкціях «українці — поляки», «українці — росіяни», «українці — французи» та в антиномії добре — погано. У меморатах та переказах такі узагальнення нерідко містяться у виразах «було добре», «було горе», що відображають релятивність ситуацій. Деякі навіть мають паремійну природу судження, наприклад: «В Німеччині теж — було де добре, а де дуже велике горе людям» [13, с. 563], що суголосна із символікою горя у поезії «дівочих» остарбайтерівських пісень, які побутували ще на початку 2000-х рр.:

Ой мамцю, тут горе —
не можу вписати,
Я вам свого горя
не можу сказати.
(«Ой коли б дав Бог неділі діждати»
[19, с. 532].

Людина Опору в усних меморатах про вивезення до Німеччини — це суб'єкт передусім індивідуального стихійного спротиву. Конструювання його

образу виявляється у намірах та вчинках головного героя чи героїні. Мотиви-дії формують парадигму мотивом, що можуть бути складовими таких фольклорних концептів як «порятунок», «страх», «кмітливність», а саме:

- Крадіжка (продуктів харчування);
- Надання допомоги (голодуючим);
- Хитрування (підміна документів, листів);
- Втеча, переховування (з шахти, від поліції, німців-господарів);
- Перебореного страху (невідомості, смерті);
- Опір звироднінню як збереження людської гідності;
- Важкого вибору (жити — вмерти).

Конфліктом багатьох сюжетів є боротьба українця із голодом та фізичним насильством з боку поневолювачів (візуалізацію якого у контексті до остарбайтерівських історій передає образ німця з нагайкою). Мотивема голоду й мотив «герой гине від голоду» є одним з домінуючих в українському фольклорі світових війн першої половини ХХ ст. [19, с. 308—316]. В остарбайтерівській ліриці воєнного часу, а також у прозових творах, які функціонують сьогодні, цей змістовий елемент може утворювати семантичну пару *голодування* = *бідкування*. Допмагаючи один одному, герої намагаються зарадити біді:

«Там в Німеччині хто попав до бавора, тому було добре. Шо бавор їв — то він. А ми попали, нас п'ять, до огородника. Він всьо мав: сад великий і там тії фрукти. Всьо вирощував: калярепу, брукву — і всьо державі віддавав. То ми то їли, шо виростили, і на карточок хліб. Ми бідували, то нам все котрі були в баворів, такий був Пилипець з Вороблячина, він робив в бавора, то він там шонебудь з'їв, а ту пайду хліба намащену сховав. То все мені. Я була найменша з тих п'ятьох, все мені приносив. Але во пережилося. Там був великий город, ми сапали то всьо, дзюбали. А ю потім ябка були, то ябка не можна було взяти з'їсти. Німець з нагаєм зізду сюда, туду ходив»⁸.

В оповідях трудових невірників **мотив голодування** є сюжетотворчим для низки епізодів про крадіжку продуктів харчування (картоплі, муки, ковбаси, яєць, молока, яблук). В умовах строгого контролю з боку німецьких господарів такі дії дорівнювали

⁷ Зап. Є. Луцьо 21.07.2016 р. у с. Салаші Яворівського р-ну Львівської обл. від Луцишин Марії, 1925 р. н.

⁸ Зап. Є. Луцьо б/д у с. Грушів Яворівського р-ну Львівської обл. від Карпюк Анни, 1923 р. н.

проявам найбільшої відваги та особливої винахідливості. Алюзією до фольклорного образу убогої дівчини, що виявляє кмітливість перед паном, є сюжет, у якому дівчина-галичанка обдурює німця-господаря і таємно підгодовує українок-остарбайтерок:

«Як брали в Німеччину, я собі йден рік відбавила, зробила менше, бо я не хотіла їхати. ... з Львівської області, то і з Полтави, і з Миколаєва, там розмаїті були, зустрічалися дівчата. А ше попали на завод — як вони голодували там. Боже, Боже! Ми ся зустрічали, вони на заводах робили, а ми — в бавора. Прийшлася неділя, то змо ся зустрічали. Вони плакали, їсти хтіли. Я десь пару раз муки в бавора вкрала для них. Але він дзигара скурив — і по муці попідом значив, шоби я не рушила. Не можна було красти, німець руки обрубував...»⁹. Реалістичний компонент цього меморату, де німець звіряє попелом крадене борошно має фольклорну версію. У легенді про однооких людей-сироїдів задіяно однотипний фрагмент: «орда» силе попелом по долівці хати, щоб знайти дівчину, яка від них заховалася [20, с. 202].

Переказ, як дівчина-галичанка підгодувала полонених червоноармійців, цікавий тим, що окреслює національну самоідентифікацію оповідачки. Для неї «свої» — це ті, хто розмовляє рідною мовою. Колізія сюжету полягає, проте, в імпліцитному зіставленні упослідженого до тваринного рівня невільника зі свинею, коли людина вимушена їсти її корм:

«[...] І одного разу, як вже кінчалася війна, там ...признали того войська, тих хлопів, тих солдатів руских полонених. І каже: «Я як зайшла до свинарника, як вчула свою мову — чуть не впала, не зомліла». Каже: чотири роки рідної мови не чула. І, каже: стала відрами там талапати, ходити і давати свиням їсти. А ті хлопці кажуть (там якась щілина була чи дірка, я не знаю, як то там було, шо вона їх бачила). А вони її кажуть:

— Дай їсти, дай шось.

Там, — каже, — варена бульба була. Я, каже, набрала відро тої бульби вареної і так всипала між них (їх там тримали і їсти не давали нічо). Каже, тої бульби там всипала — і вони там ту бульбу визбирали. А потім кажуть:

⁹ Зап. Є. Луньо 21.07.2016 р. у с. Салаші Яворівського р-ну Львівської обл. від Луцишин Марії, 1925 р. н.

— Дай ше.

— Та не можу, бо мушу свиням їсти дати, бо як не дам свиням добре їсти, будут пищали. І як то буде?» — каже.

Ну і десь там їм ше потім шось трохи дала. І забрали їх [...]»¹⁰.

Найвразливішими з точки гору запам'ятовування та передання є гостро драматичні оповіді з трагічним фіналом, зокрема про смерть через крадіжку. Головним тут є **мотив жорстокої кари**: «В другого бавора єден поляк-пленний вкрав дві [я]йци. То його прив'язали до мотоцикля і так тягнули, волочили, поки не вмер. За дві [я]йци. Не дай Бог було шо вкрасти!»¹¹.

Стягнений текст у жанрі історичного переказу (аналогією є сюжети про татарські набіги, де усталився епічний образ волочіння тіла по землі) має виразну дидактично-попереджувальну настанову «Не кради!». Вона посилюється фінальним зворотом звертання до Божої помочі («Не дай Бог було шо вкрасти!»). Водночас у руйнуванні шаблону «правильної» поведінки епічного героя та у порушенні суспільно-релігійної норми ми вбачаємо культурний спротив. Тогочасні галичани, які у міжвоєнний період 1920—1930-х років виростили в атмосфері високого рівня інструменталізації релігії та впливу Греко-Католицької церкви на формування етнонаціональної та етнокультурної ідентичностей, опиралися у життєвій практиці на засади християнських канонів «не брешти», «не вкради». У Німеччині вони змушені були вдаватися до крадіжок й говорити неправду, бо інакше не могли проявити не тільки свою чуйність, але більше — християнське милосердя й любов до ближнього, що було однією з формою протидії гріху.

Інші сюжети, в яких розкрито образ людини, яка свідомо опирається тоталітарній системі, є оповіді про втечу оstarбайтерів. В одній із життєвих історій, яку зафіксував Є. Луньо від священника, описано втечу трьох дівчат з пересильного табору, що знаходився під конвоєм радянських військових. Стилістика переказу нагадує чарівну казку про порятунок героя від демонічних істот (у цьому оповіданні ними є

¹⁰ Зап. Є. Луньо 11.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни, 1949 р. н.

¹¹ Зап. Є. Луньо б/д у с. Дрогомишль Яворівського р-ну Львівської обл. від Василюхи Іванни, 1920 р. н.

«визволителі»-радянці). **Мотив чудесного спасіння від смерті** є кульмінацією оповідання, в якому троє персонажів унаслідок непростого вибору й рішучих дій головної героїні відважуються на втечу:

«Надійка, що в сорок першому її вивезли в Німеччину, в сорок восьмому вона виїхала в Австралію, вийшла заміж там. А до того вона лишилася в Німеччині при дуже таких цікавих обставинах. З нею там була ще одна колежанка з Яворова, і ще одна полька до них приєдналася. Вони були в американській зоні, але перейшли в советську зону, бо вони всі вирішили вернутися додому. Їх там поселили в бараки, і вночі вона там захотіла вийти на двір. Вийшла на двір і коли вже повертала в барак, вона почула розмову: «Нічево, ми своїх єщо както постараємся уберечь, а всех етих западенцев, всех етих бандеровцев — уничтожим». Коли вона то почула, вона вернулася (с. 814) назад, розбудила подружку свою, говорить: «Слухай, треба втікати». А та питає: «Що сталося?» Надійка їй розказує. Вона говорить: «Як же ж ми втечемо, що ж ми будемо робити?»»

І вони почали збиратися. В них не було так що збиратися; мали той папірець, що дали їм, як вони верталися в ту зону. А поряд був польський табір. Раптом проснулася ще та третя колежанка, полька. І вона каже: «Візьміть і мене з собою, перейдемо в польський табір, я підтверджу, що ви польки». Вони закінчували гімназії, знали польську мову досконало. І вони так вночі втрьох десь штахету якусь відірвали, і так вночі вони втекли. Так вона врятувалася» [15, с. 814].

Подібно до біографій легендарних героїв у невідьників є помічники-добротворці. Відомо, що загони УПА активно протидіяли німецьким окупантам, які вивозили молодь. Саме тому у регіональній яворівській традиції побутує поширений переказ про те, як повстанська сотня розбиває німецький конвой, який транспортує людей до Німеччини. У сюжеті про сотенного «Лева» та його бійців, які улітку 1943 року врятували селян з села Нагачева від двох сотень німців [13, с. 268—269], бачимо вияв відкритого й активного спротиву насиллю, яке чинили загарбники. У цьому творі вербалізується варіант **мотиву товариської взаємодопомоги**, коли своя армія (повстанців) рятує цивільних (селян) і їхнє майно.

Висновки. Усні народні оповіді та перекази з Яворівщини, які записав Євген Луньо, мають незаперечну наукову цінність, оскільки розкривають різні сторони повстанської національно-визвольної боротьби 1940—1950-х років, ще досі належно не опрацьовані з фольклористичного боку. Тексти містять важливі фрагменти (авто)біографій галичан «про роботу в Німеччині». Збереженість в колективній та індивідуальній пам'яті сюжетів про примусову працю у час Другої світової війни свідчить про сильні і стійкі пориви української людини до волі, що заперечує нацистські постулати ексклюзивного права німців на свободу.

Прикметно, що суб'єктом народних оповідань про війну стає не тільки мужній воїн на полі бою, але й проста сільська дівчина з Галичини. Опинившись волею долі в Третньому Рейху вона стає моделлю для повсякденного героїзму, в історії якої образ вареної картоплі чи жменя борошна є «метафорою пам'яті».

Ідея стихійного спротиву окупації та примусовій праці у Німеччині, передана мотивами, які типові для давнішої верстви історико-героїчного та соціально-побутового фольклору (змарнованих молодих літ, жорстокої кари, голодування, важкої наймитської служби, сільської праці, чудесного порятунку). У козацькому епосі наявні також сюжети, пов'язані із кмітливістю героя (втеча від полонення, хитрування заради життєво необхідного) і які описують ситуації товариської взаємодопомоги. Мотиви аксіологічного рівня (парадоксу буття, відповідальної праці, повстанської солідарності) демонструють впливи модерного часу. Зазнавши важких життєвих випробувань, герой / героїня не втрачають віри у добро («бауер добрий був»). Людність стає критерієм до розуміння «чужого» світу в неволі та визначальною категорією у той складний час, коли з'явилася приказка «Німецька воля, як собача доля».

Можемо ствердити, що українець був і залишається цілісним у прагненні до ВОЛІ, концепт якої виявляється у моральних вчинках, які конструюють фольклорний образ галичанина-остарбайтера. Такий герой чи героїня вільні чинити ОПІР, бо війна навчила їх відваги і розуміння гідності. Сюжети про крадіжку продуктів для голодуючих та обман німця-господаря є художньою формою прояву культурного спротиву та запереченням окремих християнських канонів у

важких обставинах воєнної екстремі. Усні наративи з Яворівщини пояснюють причини опору, що були викликані грубим насильством (примус до виїзду в Німеччину, морення голодом, побиття через непослух, розстріл за крадіжку, заборона повернутися додому тощо) й перманентним прихованим злом. Для простої людини, яку було зневажено рабською працею, цим злом стала німецько-нацистська неволя.

1. Kuzmenko O. Something about Ukrainian Folklore from a New Historical Era of the Struggle for Independence. *Korean Journal of Ukrainian Studies*. 2.04.2022. URL: <https://www.koreanjournalofukrainianstudies.com/post/something-about-ukrainian-folklore-from-a-new-historical-era-of-the-struggle-for-independence> (дата звернення: 12.04.2022).
2. Shuvalova I. *Voices of the War in Donbas: Exploring Identities in the Affected Communities Through the Prism of War Songs*. Doctoral thesis. University of Cambridge, 2020. URL: <https://www.repository.cam.ac.uk/handle/1810/304292> (дата звернення: 12.12.2021).
3. Яворська Г.М. Концепт «війна»: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети*. Серія: Філософія. 2016. № 1 (38). С. 14—23.
4. Лапан Т. Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду. *Схід — Захід: іст.-культ. зб.* Вип. 11—12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. Харків: НТМТ, 2008. С. 198—223.
5. Гальчак С. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: Книга-Вега, 2004. 344 с.
6. Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація. *Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси: у 2-х кн.* Кн. 2. Київ: Наукова думка, 2011. С. 49—91.
7. *Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського*. Ф. 14—3. Од. зб. 12 а. Арк. 67—123. Стеблянко О.І. Пісні (без мелодій і з мелодіями), частушки, вірші, записані на заводах і шахтах Дніпропетровщини та Харківщини. Про часи Вітчизняної війни, пісні німецької неволі; про радянське життя, любовні, жартівливі; побутові пісні. 1943—1947 рр.
8. Фукуяма Ф. *Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості*. Пер. з англ. Т. Сахно. Київ: Наш формат, 2020. 186 с.
9. Мещеркина Е.Ю. (2002). Памяти П. Бурдые. Биографическая иллюзия. *Интеракция. Интервью. Интерпретация*. № 1 (1). С. 75—84. URL: <https://www.inter-fnisc.ru/index.php/inter/article/view/4434>.
10. Меленчук М. Досвід примусової праці у пам'яті колишніх примусових остарбайтерок з Канади. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні. Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. За наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ: АРТ КНИГА, 2015. С. 252—266.
11. Луньо Є. Найцінніший дарунок матері: сімейний чинник у повстанській сімейній традиції. *Із повстанських і табірних часів. Розповіді Меланії Слуга та Стефанії Сусол*. Запис. та упоряд. Є. Луньо. Львів: Растр-7, 2019. С. 3—20.
12. Єрмоленко В. *Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі ХІХ—ХХ століть*. Вид. 2-ге. Київ: Дух і Літера, 2020. 477 с.
13. *Повстанська боротьба у розповідях учасників та очевидців*. Записав та упоряд. Євген Луньо; техн. упоряд. П. Луньо та Л. Дуда. Т. 3: Бунів, Іваники, Калинівка, Поруденко, Наконечне Перше, Наконечне Друге. Львів; Дрогобич: Коло, 2021. 760 с.
14. *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців*. Записав й упоряд. Євген Луньо. Львів: Літопис, 2005. Т. 1. Наконечне Перше. Наконечне Друге. 576 + ХХХІІ с.
15. *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців*. Записав й упоряд. Євген Луньо. Львів: Растр-7, 2015. Т. 2. Яворів. 1079 с.
16. Мушкетик Л. Прагматичні цінності в українській фольклорній традиції. *Народознавчі зошити*. 2019. № 4. С. 823—832.
17. *Народні оповідання*. Упоряд., приміт. С.В. Мишанич. Київ: Наукова думка, 1983. 501 с.
18. *Наймиські та заробітчанські пісні*. Упоряд. С.Й. Грица, О.І. Дей, М.Г. Марченко. Київ: Наук. думка, 1975. 573 с.
19. Кузьменко О. *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*. ІН НАН України, 2018. 728 с.
20. *Легенди та перекази*. Упоряд. та приміт. А.Л. Іоаніді; вступ. ст. О.І. Дей. Київ: Наукова думка, 1985.

REFERENCES

- Kuzmenko, O. Something about Ukrainian Folklore from a New Historical Era of the Struggle for Independence. *Korean Journal of Ukrainian Studies*. 2.04.2022. Retrieved from: <https://www.koreanjournalofukrainianstudies.com/post/something-about-ukrainian-folklore-from-a-new-historical-era-of-the-struggle-for-independence> (Last accesst: 12.04.2022).
- Shuvalova, I. (2020). *Voices of the War in Donbas: Exploring Identities in the Affected Communities Through the Prism of War Songs* (Doctoral thesis). Retrieved from: <https://www.repository.cam.ac.uk/handle/1810/304292> (Last accesst: 12.12.2021).
- Yavorska, G.M. (2016). «War» Concept: Semantics and Pragmatics. *Strategic Priorities. Series: Philosophy, 1 (38)*, 14—23 [in Ukrainian].

- Lapan, T. (2008). Oral stories of Galician Ostarbeiters: the specifics of forced experience. *East — West: historical and cultural collection: Oral history in modern socio-humanitarian studies: theory and practice of research* (Issue 11—12, pp. 198—223) [in Ukrainian].
- Galchak, S. (2004). «Eastern workers» from Podillya in the Third Reich: deportation, Nazi hard labor, resistance to the oppressors. Vinnytsia: Book-Vega [in Ukrainian].
- Galchak, S., Pastushenko, T. & Shevchenko, M. (2011). Ukrainian workers in Nazi Germany: recruitment, forced labor, repatriation. In *Ukraine in the World War II: a view from the XXI century: historical essays: in 2 vol.* (Vol. 2, pp. 49—91). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Steblyanko, I.O. Songs (without melodies and with melodies), chastushka, poems recorded at factories and mines of Dnipropetrovsk and Kharkiv regions. About the times of the World War II, songs of German captivity; about Soviet life, love, jokes; household songs. 1943—1947. *Archive of the Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. F. 14—3. Od. save 12 a. Arc. 67—123 [in Ukrainian].
- Fukuyama, F., & Sakhno, T. (2020). *Identity. The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Burdieu, P., & Meshcherkina, E. Yu. (2002). Biographical illusion. In *memory. Interaction. Interview. Interpretation*, 1 (1), 75—84 [in Russian].
- Melenchuk, M., Grinchenko, G., Kobchenko, K., & Kis, O. (Eds.). (2015). Experience of forced labor in memory of former forced Ostarbeiters from Canada. In *Central and East European Women and the Second World War. Gendered experiences in a time of extreme violence* (Pp. 252—266). Kyiv: ART BOOK [in Ukrainian].
- Lunio, Ye. (2019). The most valuable gift for the mother: a family factor in the insurgent family tradition. In *From insurgent and camp times. Stories by Melania Sluk and Stefania Susol* (Pp. 3—20). Lviv: Raster-7 [in Ukrainian].
- Yermolenko, V. (2020). *Liquid ideologies. Ideas and politics in Europe of the XIX—XX centuries*. 2 ed. Kyiv: Spirit and Letter [in Ukrainian].
- Lunio, Ye. (2021). *The Insurgent Struggle in the Stories of Participants and Eyewitnesses* (Vol. 3). Lviv; Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
- Lunio, Ye. (2005). *Yavoriv Region in the Insurgent Struggle. Stories of Participants and Eyewitnesses* (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
- Lunio, Ye. (2015). *Yavoriv Region in the Insurgent Struggle. Stories of Participants and Eyewitnesses* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
- Mushketyk, L. (2019). Labor-centric values in Ukrainian folklore tradition. *The Ethnology Notebooks*, 4, 823—832 [in Ukrainian].
- Myshanych, S. (1983) (Ed.). *Folk Stories*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Grytsa, S.Y., Marchenko, M.G., & Dei, O.I. (Ed.). (1975). *Mercenary and labor songs*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2018). *Dramatic human existence in Ukrainian folklore: conceptual forms of expression (the period of WWI and WWII)*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Ioannidy, A.L., & Dei, O.I. (Ed.). (1985). *Legends and traditional stories*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].